

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 9 (38) Sentyabr 2015

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə Bəxtiyar Əliyev	Tarix elmləri doktoru, professor Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Əli Əhmədov Əli Həsənov Fazil Mustafa Gövhər Baxşəliyeva	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tarix elmləri doktoru, professor Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Gülçöhrə Məmmədova İlham Məmmədzadə Mübariz Qurbanlı Nizami Cəfərov	Memarlıq doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Sabir Həsənlı Sakit Hüseynov Səlahəddin Xəlilov	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Vasim Məmmədəliyev	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev

İxtisas redaktoru: Güney Namazova

Texniki redaktor: Oqtay Orucov

Məsul katib: Saleh Aslanov

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı şəhəri, Əhməd Cavad küçəsi, 12.

Telefon: (+99412) 492-65-23

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 2000 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"ində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Prezident İlham Əliyev Qurban bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik edib.....	5
Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın yəhudi icmasını təbrik edib	6
Dövlət Komitəsində müşavirə keçirilib.....	7

CƏMIYYƏT VƏ DİN

<i>Asəf Qənbərov</i> – Dinin sosioloji konsepsiyası və dindarlığın aspektləri.....	8
<i>Qadir Qədirzadə</i> – Ailə və cəmiyyətdə qadının rolu	15

ARAŞDIRMA

<i>Eldar Həsənov</i> – Yəhudilikdə Sina əhdi	22
<i>Faiq Ələkbərov</i> – Azərbaycan fəlsəfə tarixinin tədqiqi zamanı işlədilən bəzi kateqorial anlayışlar haqqında	29
<i>V.Əsədov, Ş.Nəcəfov, A.Ağalarzadə, Ə.Əbdürəhmanov</i> – Faxralı orta əsr yaşayış yerinin arxeoloji materialları və qəbir abidələri	38

DİN FƏLSƏFƏSİ

<i>Aydın Əlizadə</i> – Antik atomçuların və epikürçülərin fəlsəfəsi	51
---	----

GERÇƏKLİK

<i>Гюльтекин Исмаилова</i> – Государство и конфликты: сущность системного управления конфликтами в государстве	61
--	----

TARİXƏ PƏNCƏRƏ

<i>Yasəmən Mahmudova</i> - Mədəniyyətlərarası dialoq və İpək yolu	69
<i>Şahlar Şərifov</i> – Ömər ibn Xəttabın xilafəti dövründə Sasanilərə qarşı döyüşlər	79

FƏRQLİ BAXIŞ

<i>Emin İmanlı</i> – Vəhy və ağıl şəriəti	79
<i>Xanəmir Telmanoğlu</i> – Xaç və gül	86

PUBLİSİSTİKA

Məhərrəmliyin mahiyyəti	96
-------------------------------	----

MARAQ DÜNYASI

Qəribə inanc.....	100
Müharibədən imtina etmiş ölkə	101
Çingiz xanın təzim etdiyi minarə	102

İZAHLI LÜĞƏT

Dini terminlərin izahı	100
------------------------------	-----

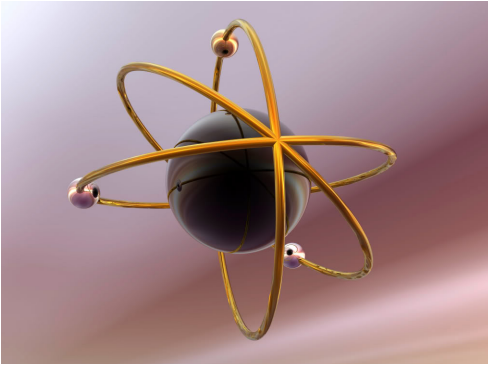
ANTİK ATOMÇULARIN VƏ EPIKÜRÇÜLƏRİN FƏLSƏFƏSİ

*Aydın ƏLİZADƏ,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: Demokrit, Epikür, Levkipp, Lukretsi, atomçular, epikürçülər.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Демокрит, Эпикур, Левкипп, Лукреций, атомисты, эпикурейцы.

KEY WORDS: Democritus, Epicurus, Leucippus, Lucretius, atomists, epicureans.

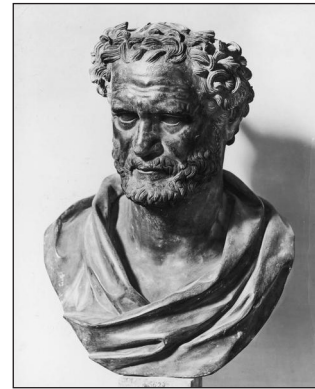

Qədim dövrdə yaşayan filosoflar dünyanın nədən yaranması, varlığın mahiyyətinin nədən ibarət olması kimi suallara cavablar axtarırdılar və bu yöndə bir neçə nəzəriyyə irəli sürmüşdülər. Həmin nəzəriyyələrdən biri də atomçuluq idi.

Atomçuluğun əsasını **Levkip** (e.ə. V yüzillik) qoymuşdur. O hesab edirdi ki, dünyada hər şey sadə, bölünməz hissəciklərdən - atomlardan ibarətdir. Bununla yanaşı, Parmenidesdən fərqli olaraq, o, boşluqların olduğunu iddia edirdi. Bu da atomları bir-birindən ayıran məkanlardır. Atomlar onların arasında hər zaman hərəkət edir [1, IX, s. 31]. Dünyada hər şey və olay atomların burulğanından yaranır.

Levkippin şagirdi **Abderalı Demokrit** (e.ə. təxminən 460-370-cı illər) bu təlimi davam etdirmişdir. O, tanınmış alim olmuş, psixologiya, siyasət, pedaqogika, riyaziyyat, fizika, kosmologiya elmləri üzrə dövrümüzədək gəlmiş çatmayan kitablar yazmışdır.

Demokrit hesab edirdi ki, yalnız hissələrdən ibarət olan və bölünən şeylər doğulur, dəyişir, ölür və dağılır. Belədirsə, deməli, dünyanın əsasında bölünməz bir şey durur ki, hər şey ondan ibarətdir. Bu isə atomlardır. Onlar əbədidir: olub, var və olacaq.

Hər şey bir-biri ilə əlaqədə olan atom və boşluqlardan ibarətdir. Atomlar öz forması, yerləşməsi və hərəkəti baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərqlilikdən də dünyadakı çeşidlilik yaranır. Onların birləşməsi hər şeyi yaradır, dağılması isə məhv edir [2, I, s. 4]. Yaradıcı qüvvə atomların burulğanıdır. Beləliklə, dünya hər zaman hərəkətdədir.

Atomların hərəkəti bəlli qanunauyğunluqlara tabe olduğundan, hər şey zərurətdən doğur və təsadüf yoxdur. Bizim tərəfimizdən təsadüf kimi başa düşülən şey əslində qanunauyğunluqdur. Buna örnək kimi Demokrit bir kəsin küçədə başına düşən əşyanı gətirirdi [3, s. 62]. O insan hansısa bir iş üçün küçəyə çıxmışdır, əşya isə elə o anda yerə düşməli idi. Deməli, bu hal bizə təsadüf kimi görsənsə də, qanunauyğunluqdur.

Atomçuluğu Demokrit həm də həyat və ruha aid edirdi [1, IX, s. 44]. Bütün orqanizmlərin həyatı və ölümü atomların birləşməsi və ayrılmasından baş verir. Həyatverici atomlar girdə və hamar olur, ölçüləri də çox kiçikdir. Ruh isə odlu atomlardan ibarətdir və onların müvəqqəti birləşməsindən yaranır. Atomların bağları qırılan kimi ruh da məhv olur. Beləliklə, Demokrit ruhun ölməzliyini inkar edirdi. Onun fikrincə, insanlar öz ölümlərindən qorxub, ruhun ölməməzliyi haqqında əfsanələr uydurmuşlar [4, IV, s. 52, 40].

Əslində, biz bu dünyanı gerçək görkəmində görmürük, duymuruq, qavramırıq. Onun atomlardan və onların boşluqlarda sonsuz hərəkətindən ibarət olan görünməyən hissəsi vardır [2, IV, s. 5]. Bu dünyanı anlamaq üçün həmin görünməyən aləmi anlamaq və araşdırmaq lazımdır. Beləliklə “həqiqət” və “ümumi rəy” vardır [3, s. 65]. Hər şeyin həqiqəti mövcuddur. Onu araşdırıb, ona doğru gedilməlidir. Belə etdikdə dünya insan üçün olduğu kimi açılır. “Ümumi rəy” isə cəmiyyətdə oturmuş fikirlərdən, yaxud bizim subyektiv yaşamamızdan doğan şeylər haqqında təsəvvürlərdir. Onlar həqiqəti əks etdirmir.

Çevrənin qavramı (dərki) duyğusal və düşüncəvi olur. Çevrədə baş verən olaylar bizim atomlardan ibarət ruhumuza daxil olaraq düşüncə tərəfindən “emal” olunur. Bunun vasitəsi ilə biz onlar haqqında bilgi alırıq. Əslində, daxil olanlar reallığın obrazlarıdır. Bu obrazlar insanda həmin andakı durumla qarışaraq hər şey haqqında təsəvvür yaradır. Durumlar isə insanın tərbiyəsi, mədəniyyəti, bilik səviyyəsi, fiziki halları, qavrama və analitik düşüncə qabiliyyəti kimi özəllikləridir. Deməli, daxil olan obrazlar insan özəllikləri ilə qarışır və insanda çevrədəki şeylər haqqında bilgi yaranır. Bu isə obyektiv bilgi deyil, “bütldür” [3, s. 69]. Bu səbəbdən insanların şeylər haqqında təsəvvürləri fərqli olur. Hətta zaman keçdikcə və insanın durumu dəyişdikcə o, eyni şey haqqında fərqli fikir söyləyir. Beləliklə, insanlar çevrənin həqiqətlərini deyil, onlar haqqında nisbi təsəvvür yaradan “bütlləri” qavrayırlar və buna görə də yanlışlıq içindədirlər. Məqsəd isə “bütldən” azad olub həqiqətə çatmaqdır. Bu isə yüksək ağılla edilir. Məsələn, atomların varlığını duymaq olmur. Ancaq ağıl işlədən adam bu həqiqəti anlaya bilər. Obyektiv biliyin alınmasının imkansızlığı ideyasını sofistlər də irəli sürürdülər; “bütllər” haqqında fikri isə yüzilliklər keçəndən sonra ingilis filosofu Frensis Bekon inkişaf etdirmişdir.

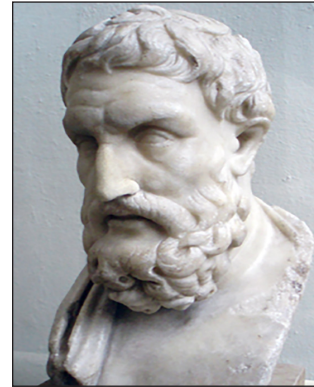
Din haqqında fikir irəli sürən Demokrit hesab edirdi ki, insanlar tufan, şimşək, zəlzələ kimi olaylardan dəhşətə gələrək bu fəlakətləri tanrıların yaratdığını hesab ediblər. Onlara inancın səbəbi də budur. Platona görə isə onun ardıcılıları deyirdilər ki, əslində, tanrılar yoxdur, çünki hər millətin və yerin öz tanrısı vardır. Deməli onları insanlar öz

şəraitinə uyğun olaraq uydurublar. Ona görə də Demokrit bu tanrıların varlığını şübhə altına qoyaraq, bəzən təbiəti, bəzən isə insan düşüncəsini tanrılaşdırırdı [3, s. 290-293].

Əxlaq məsələlərinə toxunan Demokrit hesab edirdi ki, insan əsas istəyi xoş əhvala çatmaqdır. Kədər isə pisliyin əlamətidir, ondan uzaqlaşmaq lazımdır. İnsan xoş əhvalı əldə etmək istəyirsə, hər bir yükün altına onu qaldıra biləcəyi qədər girməli, boynuna artıq yük götürməməli, təbiətinə zidd davranmamalıdır. İstər özü, istərsə də cəmiyyət üçün olsun, hər şey ölçüsündə edilməlidir, ölçünü aşmaq olmaz. Buna əməl etməyən kəs kədərə qədəm qoyur [3, s. 307].

Levkipin və Demokritun atomlar nəzəriyyəsi gələcəkdə öz təsdiqini tapdı. Çağdaş dövrümüzdə elm onların varlığını və daim hərəkət etməsini sübut etmişdir. Fərq yalnız ondadır ki, onlar atomları bölünməz və tam hissəcik kimi təsəvvür edirdilər. Çağdaş elm isə sübut edib ki, onlar nüvə və elektronlar kimi daha kiçik hissəciklərdən ibarətdir.

Ellinizm dövründə Leukippus və Demokritun atomçuluq nəzəriyyəsini Epikür və ardıcılıarı inkişaf etdirmişlər. Epikürçülük ellinizm və Roma dövrlərində ən geniş yayılmış fəlsəfi cərəyanlardan olmuşdur. Onun yaranması **Epikürün** (e.ə. təxminən 342-270-ci illər) adı ilə bağlıdır. O, Samos adasında anadan olmuş, sonralar Afinaya gələrək, orada özünün “Bağ” adlanan fəlsəfi məktəbini yaratmışdır [5, s. 32]. Bir çox kitabın müəllifi olmasına baxmayaraq, onlardan zamanımıza yalnız bəzi fraqmentlər gəlib çatmışdır.

Epikür təliminin məqsədi insanlara xoşbəxtliyin əldə olunması və qorxunun aşması yollarını göstərmək idi. Bunun üçün də o, əfsanələrə inanmamağa və təbiəti olduğu kimi qavramağa çağırırdı. Beləliklə, Epikürün və ardıcıllarının fəlsəfəsi fizika, kanonika və etikadan (əxlaqdan) ibarət olmuşdur.

Fizikasında Epikür Demokritun atomlar nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Örnək üçün, Demokrit atomların kəmiyyət, forma və fəzada tutduğu yerə əhəmiyyət vermişdirsə, Epikür buna daha bir kateqoriyanı – onların ağırlığını da əlavə etmişdir. Demokrit kimi, Epikür də düşünürdü ki, atomlar boşluqda hərəkət edirlər. Ancaq ondan fərqli olaraq, Epikür fəlsəfəsində atomlar təkə düzxətli istiqamətdə hərəkət etmir. Onlar hərəkət zamanı bu istiqamətdən yayına da bilirlər. Deməli, atomların hərəkətində əyintilər ola bilər [1, X, s. 43-45].

Epikür hesab edirdi ki, əgər atomların hərəkəti yalnız düzxətli olsa, onlar bir-biri ilə toqquşmazlar. Bu halda onlar eyni sürətlə hərəkət edərək, bir-birinə qarşı müəyyən məsafədə olmalıdırlar. Ancaq düzxətli istiqamətdən yayınma baş verəndə onların bir-biri ilə toqquşması və dolaşması mümkün olur. Bu səbəbdən də dünyada hər şey yaranır.

Atomların hərəkətində əyintilərin olması ideyası həm də Demokritun taleçiliyinə (fatalizminə) qarşı yönəlmişdir. Deyildiyi kimi, Demokrit təsadüfün inkar etmiş, təbiətdə yalnız zərurətin hökm sürməsinə iddia etmişdir. Bu fikri də atomların yalnız düzxətli hərəkət etməsi ilə əsaslandırmaq olardı. Epikür isə atomların hərəkətində müəyyən hallarda əyintilərin olması fikrini ortaya atmaqla təsadüfün də var olmasını iddia edirdi [1, X, s. 40]. Beləliklə, o, həm zərurətin, həm də təsadüfün var olması fikrini irəli sürmüş, Demokritun taleçiliyi ilə razılaşmamışdır. Mahiyyətə isə atomlar əbədi, dəyişməz, bölünməz və məhv olunmazdır. Atomların və onların hərəkət etdikləri boşluqların sayı sonsuzdur.

Epikürün kosmoqonik fikirləri də maraq doğurur. Onun fikrincə, kainat sonsuzdur və onda sonsuz sayda atom vardır. Bütün dünya cisimləri atomların qasırgasından yaranıb. Onlar isə atomların hərəkəti və birləşmələrindən oluşur. O, “Herodota məktub”unda yazmışdır ki, dünyanı heç kəs yaratmayıb, bütün olaylar isə təbii qanunauyğunluq səbəbi ilə baş verir; yoxluqdan heç nə yarana bilməz [1, X, s. 39].

Epikürün fəlsəfəsində ruh materiyanın özəl formasıdır və atomlardan ibarətdir [1, X, s. 66]. Bu səbəbdən, o, ölməz deyil, sonludur. Bədənin ölümündən sonra ruh da ölür. Epikürə görə, ölümdən qorxmaq lazım deyil, çünki o, yalnız duyğuların kəsilməsidir.

“*Kanonika*” adlandırdığı idrak və dünyanın qavranması ilə bağlı məsələlərdə Epikür duyğuluğa (sensualizmə) üstünlük verərək, duyğunu həqiqətin əsas meyarı elan etmişdir. Onun fikrincə, düşüncənin fəaliyyəti tam olaraq insan duyğularından asılıdır. Çevrədə olan şeylərdən onların obrazları ayrılır. Onlar incə atomlardan ibarətdir və o şeyləri əks etdirir. Bu obrazlar insanın duyğu orqanlarına daxil olur, onlarla təmasa girir və insan öz ruhu vasitəsi ilə hiss etməyə başlayır.

Eyni zamanda, bu obrazlar insan orqanlarına birbaşa təsir etməyə də bilər. Onlar havada yayılarkən bir-biri ilə qarışır və yalnız sonra insan tərəfindən qavranılır. Belə olduqda insanda gerçəkliyə uyğun olmayan fantastik təsəvvürlər yaranır. Məsələn, insanda kentavr kimi insan və at obrazının qarışığından ibarət mifik heyvanın təsəvvürü oyanır. Ancaq həqiqətdə belə şey yoxdur.

Duyğu ilə əldə edilən bilgilərdən fərdi təsəvvürlər, onların əsasında isə prolepsislər adlandırılan ümumi anlayışlar yaranır. Prolepsislər duyğulara gələn şeylər haqqında xatirələrdir və onlar təcrübə yolu ilə əldə olunur. Məsələn, “qarşımızdakı atdır, yoxsa inək?” sualına düzgün cavab vermək üçün insan öncə onların vücudunu xatırlamalıdır [1, X, s. 33].

Bundan başqa, Epikür həqiqətin meyarını həm də “düşüncə sıçrayışında” görürdü. Bu da intuisiyadır ki, yuxularda, ya da sayıqlama kimi hallarda üzə çıxır. Onlar gerçək obrazlardan yaransa da, insanın subyektiv aləmi, ya da xəyalları ilə qarışır, buna görə də yanlış olur.

Duyğularla alınan bilgi yanlış ola bilməz və düşüncənin onu təkzib etməsi imkansızdır [1, X, s. 32]. Yanlışlıq düşüncənin onun haqqında çıxaran qərarlarından və hökmlərdən irəli gəlir.

Demokritdan fərqli olaraq, Epikür etik (əxlaq) məsələlərə daha böyük önəm verirdi. Onun etik təliminin əsasında duyğuçuluq dururdu. Epikürün fikrincə, əgər insanın duyğuları varsa, onda onlar əxlaqın əsas meyarıdır. Çünki, ümumiyyətlə, onun fəlsəfəsində qavramın (idrakin) əsasını duyğular təşkil edir. Xeyir və şər anlayışları duyğularla əldə olunur. Ən yüksək nemət isə həzz, zövq, məmnunluq, ləzzət hissləridir. İnsan bunlara mane olan hər şeydən çəkinməlidir. Həyatdan həzz alma və iztirablardan çəkinmə hər bir insanın məqsədi olmalıdır [1, X, s. 127-130].

Müdrək insan ölümdən qorxmamalıdır, çünki o yalnız duyğuların sona çatmasıdır. Ondən sonra əbədi “olmamazlıq” başlanır. İnsan var olanda onun məqsədi həzz almaqdır, “olmamazlıqda” isə duyğular yoxdur ki, həzz alınsın. Ona görə də bu iki hal bir sabitlikdir: biri duyğuların olması, o birisi isə olmaması ilə [1, X, s. 124-125].

Xoşbəxt olmaq üçün möhkəm və dayanıqlı ləzzət halını qazanmaq lazımdır. Epikür mənəvi ləzzəti üstün bilsə də, cismi ləzzəti inkar etmirdi. Həzz alaraq insan xoşbəxt olur və bunun üçün tanrılara ibadət etməyə ehtiyac yoxdur. Bu kimi fikirlərə görə gələcəkdə xristianlar Epikür məktəbinin ardıcılarını əxlaqsızlıqda suçladılar. Ancaq Epikür deyirdi ki, həzz almaq heç də əxlaqsızlıq deyil, bədənin əzablardan azad olmasıdır. Cinsi əlaqə, yaxud yemək kimi cismani həzzlər bizim həyatımızı gözəlləşdirmir. Onu gözəlləşdirən isə bizim istəklərimizi yönəldən sağlam düşüncədir ki, o ruhumuzda olan rahatsızlığı ortalıqdan qaldırır [1, X, s. 130-132].

Epikürə görə, müdrəklik və xoşbəxtlik insan ruhunun müstəqil və sakitlik məqamlarına çatmasıdır. Bu hala yetişən müdrək insan ona ziyan verən hər bir şeydən aralanıb, ona xeyir verən şeylərdən həzz alır. Həzz alma məqamına çatmanın zəruri şərti ataraksiyadır (ruhun sakitliyi) [1, X, s. 85]. Ataraksiya halına dünyanın xarici təsirindən və ehtiraslardan azad olandan sonra çatmaq olar. Epikür fəlsəfəsinin bu məqamı da sonrakı dövrlərdə tənqid olunaraq, eqoizm kimi başa düşülmüşdür. Fəlsəfə ilə məşğul olmaq isə ruha ən böyük həzz və məmnunluq hissi verir [5, s. 133].

Həzz alma prinsipi Epikürün ictimai baxışlarına da yayılmışdır. O hesab edirdi ki, cəmiyyət üzvləri bir-birinə ziyan verməmək haqqında anlaşmışlar [1, X, s. 150]. Çünki ziyan əzabdır, ona görə də həzzə qarşı durur. Bu anlaşmaya əməl etmək - ədalət, bundan çəkinmək isə ədalətsizlikdir. Dostluq müdrək insanın ən yüksək məqamıdır [1, X, s. 148].

Siyasətdə epikürçülər quldarlıq demokratiyasının tərəfdarı idilər. Epikürün fikrincə, müdrək insan (filosof) siyasi fəaliyyətdən çəkinməlidir.

Epikür tanrılar haqqında da fikirlər irəli sürmüşdür. O, tanrıların varlığını inkar etmirdi, ancaq hesab edirdi ki, onlar aləmlərarası məkanlarda yaşayıb, təbiət olaylarına və insan həyatına qarışmırlar. İnsanlar isə özləri özlərinin problemlərini həll etməlidirlər, bu bərdə tanrılara yalvarmamalıdırlar. Əgər tanrılar insanların bütün yalvarışlarını təmin etsəydilər, onda bəşəriyyət məhv olmalı idi. Çünki insanlar bu yalvarışları bir-birinə qarşı edirlər [5, s. 70].

Kütlələrin tanrılar haqqında təsəvvürləri yanlışdır. Epikür tanrıları inkar edənləri deyil, onları kütlələr kimi təsəvvür edənləri qınamışdır [5, s. 69]. Bununla belə, o kütlə inancına qarşı açıq çıxış etməyin əleyhinə idi. Hətta zərurət olanda xalq qınağından qurtulmaq üçün dindar kimi görünmək də olar [5, s. 71]. Beləliklə, Epikür ənənəvi dinə qarşı çıxmağı mənasız hesab edirdi, çünki kütlələr onsuz da öz inanclarında qalacaqlar. Müdrik üçün isə əsas məsələ təbiətlə uyğunlaşaraq yaşamaq, iztirablardan çəkinərək həzz almaqdır.

Epikürün fikrincə, tanrılar əbədi deyillər, onların varlığı sonludur. Çünki onların da təbiəti atomlardan ibarətdir. Sadəcə, tanrılar insanlara nisbətən çox yaşayırlar [5, s. 69].

Epikürün bir çox şagirdi olmuşdur. Onlardan biri **Metrodor** (e.ə. 331-278) idi. O, dövrümüzədək gəlib çatmayan bir sıra kitabın yazarı idi. Sisero yazırdı ki, Metrodor öz fəlsəfəsində cismi hisslərə böyük önəm verirdi [6, I, s. 113].

Epikürün daha bir şagirdi **Militenalı Hermarx** (e.ə. 325-250) olmuşdur. O, müəlliminin ölümündən sonra onun məktəbinə başçılıq etmiş və fikirlərini yaymışdır. Eyni zamanda, Hermarxus Aristotelin və Platonun ardıcılıqları ilə mübahisələr aparmışdır. Ancaq onun da əsərləri dövrümüzədək gəlib çatmamışdır [5, s. 136-137].

Epikürün təlimi e.ə. II yüzillikdən başlayaraq Roma imperiyasında yayılmışdır. Roma epikürçülüynün ən görkəmli nümayəndələrindən biri **Qadaralı Filodem** (e.ə. 110-40) idi. O, Afina epikürçülük məktəbinin başçısı Sidonlu Zenonun öyrəncisi idi. E.ə. 80-ci ildə Filodem İtaliyaya gələrək, Neapol şəhərinin yaxınlığındakı Herkulanumda epikürçülük məktəbinin əsasını qoymuş və ona rəhbərlik etmişdir. 200 ildən sonra Vezuvi vulkanının püskürməsi nəticəsində Herkulanum Pompey şəhəri ilə birlikdə məhv olmuşdur. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində orada Filodemun bəzi əsərləri tapılmışdır. Onların arasında “İnduksiya haqqında” adlı bir kitab da var idi. Kitabda Filodem Stoa fəlsəfi məktəbinin ardıcılıqlarının bəzi fikirlərini təhlil etmişdir. Belə ki, stoaçılar hesab edirdilər ki, induksiya (tək-tək hallardan ümumi nəticələrə, ayrı-ayrı faktlardan ümumiləşdirmələrə gətirən məntiqi nəticənin çıxarılmasıdır) yolu ilə gəlinən nəticə apriori (təcrübədən öncə olan və ondan asılı olmayan bilikdir) dəlillərin əsasında çıxarıldığı zaman həqiqi olur [7, s. 445].

Filodem isə burada görünən (zahirin) və görünməyən (batinin) müqayisəsinə arxalanan analogiyanı ön plana çəkir. İnduktiv metodla belə qərara gəlmək olar ki, bəzi cisimlərin hərəkət etməsi üçün müəyyən şərtlər olmalıdır. Belədirsə, demək olar ki, bütün digər cisimlərin hərəkəti də həmin şərtlərlə baş verir. Burada Filodem hərəkətin mövcudluğunun zəruri şərti kimi boşluqların olmasını sübuta yetirir. Deməli, Filodemun fikrincə, hər bir nəticənin əsasında analogiyaya arxalanan düşüncə metodu durur. Əgər induksiyanın istinad etdiyi faktları və müşahidələri təkzib edən dəlil yoxdursa, deməli, yürüdülmən əqli nəticə düzgündür [7, s. 445].

Roma epikürçülüğünün ən tanınmış təmsilçisi isə **Tit Lukretsi Kar** (e.ə. 99-55) olmuşdur. “Hər şeyin təbiəti haqqında” (latınca “De rerum natura”) adlı məşhur əsərində o, bir çox fəlsəfi problemlərə toxunmuş, bunu edərkən Epikürün fəlsəfəsindən geniş istifadə etmişdir. Bu kitabda Lukretsi, ilk növbədə, xalq arasında yayılmış çeşidli mövhumatlara və inanclara qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə, onlar insanlarda qorxu hissi yaradır. Azadlığı əldə etmək üçün isə bu qorxudan qurtulmaq lazımdır [6, II, s. 59–61]. Bunun üçün təbiət olduğu kimi öyrənilib dərk edilməlidir. Mövhumatların əsasını din təşkil edir, insanları bədbəxtliklərə sürükləyir. Ona görə

də Kar dini tamamilə inkar etmişdir.

Lukretsidən də öncə bəzi filosoflar (məsələn, Kriti) hesab edirdilər ki, əslində, tanrılar yoxdur. İnsanlar onları uydurmuşlar. Ancaq tanrılara inam və onlardan qorxu hissi olmasaydı, insanlar ağlasığmaz qətlər və başqa cinayətlər törədərdilər. Bu səbəbdən tanrılar uyduranlar cəmiyyətdə tarazlığın qorunması üçün müsbət iş görüblər.

Ancaq Lukretsi bu fikirlə razılaşmırdı. Onun fikrincə, dini inkar etməklə insanlar arasında cinayətkarlıq artmayacaq. Əksinə, bəzi hallarda dini mövhumatlar və dini fanatizm insanları cinayətin işlənməsinə sürükləyir [6, I, s. 80-100].

Təbiətdə hər şey onun özündən, onun əzəli qanunauyğunluğundan baş verir. Burada heç bir tanrı iradəsi yoxdur. Dünyanı da heç bir tanrı yaratmayıb və idarə etmir, çünki heç nədən nəyə yarana bilməz [6, I, s. 149-150]. Eyni zamanda, dünya insanlar üçün yox, özü üçün vardır. İnsan isə dünyanın məqsədi deyil, onun hissəciyidir. O da təbiətin qanunlarına tabedir və onu üstələyə bilmir.

Lukretsi tanrıların var olmasını inkar etməsə də, onları hər bir yaradıcı və idarəçi funksiyalardan məhrum edir. O hesab edirdi ki, tanrılar ölməzdirlər, ancaq təbiətin və insanların işlərinə qarışmırlar. Onlar özlərinə məxsus bir məkanda yaşayırlar və həzlərlə dolu həyat sürürlər [6, I, s. 44-49]. O məkan insanlardan sonsuz qədər uzaqdadır. Bu səbəbdən tanrılara nə insanlar, nə də edilən ibadətlər və dualar gərəkdir. Onlar insanlara qarşı biganədirlər. Deməli, Lukretsiyə görə, dinlərə, kahinlərə, falçılara, peyğəmbərlərə heç bir ehtiyac yoxdur.

Tanrıların və dinlərin rolunu heçə endirərək, Lukretsi əsas dəyəri insanların şüurunda görür. Şüursuz insanın ömrü qaranlıq və qorxu içində keçir. Şüur və sağlam düşüncə isə mövhumatın qarşısını alır, insanı ölüm, xəstəlik və digər problemlər qarşısında qorxudan qurtarır. Yalnız sağlam düşüncənin vasitəsi ilə təbiətdə hər şeyi olduğu kimi anlamaq olar. Sağlam düşüncədən başqa, insan mühakimə etmək xüsusiyyətinə də malikdir. Çünki dünyada bir çox şeyləri yalnız mühakimə yolu ilə izah etmək olar.

Lukretsiyə görə, təbiətdə fəvqəladəlik yoxdur. Dünyalar gözə görünməyən və duyulmayan hissəciklərin qasırğalarından yaranır. Bu hissəciklər hər şeyin “toxumlarıdır” (atomlardır) [6, I, s. 265-328]. Onlardan bütün cisimlər, ruhlar və dünyalar ibarətdir. Onlar təbii zərurətdən yaranır. Hissəciklərin hərəkətdə olması üçün boşluqlar vardır [6, I, s. 329-417]. Hissəciklər əbədidir, onlardan ibarət olan hər şey məhvə məhkumdur və keçicidir.

Çevrəmizin qavranılması (idrak) prosesində duyğulara böyük əhəmiyyət verən Lukretsi, eyni zamanda onların çərçivəli olmasını etiraf edirdi. Buna görə də o, idrak prosesində düşüncəyə də böyük önəm verirdi. Örnək üçün kainat duyğu vasitəsi ilə deyil, düşüncənin fəaliyyəti sonu anlaşıla bilər.

Ümumiyyətlə, heç nədən nəşə yaranmır. Ancaq hər şeyin əsasında toxumlar (atomlar) vardır [6, I, s. 483-634]. Şeylərin məhv olması materiyanın məhv olması demək deyil. Bu yalnız daha mürəkkəb şeyin ən sadə elementlərə dağılmasıdır.

Lukretsinin fikrincə, ruh da, bədən kimi, hissəciklərdən (atomlardan) ibarətdir. O, bədənəndən asılıdır. Bədənin ölümü hissəciklərin əlaqələrinin pozulması və dağılmasıdır. Bu baş verən kimi, bədənə bir yerdə ruhun hissəcikləri də dağılır və o, məhv olur. Beləliklə, Epikürdən fərqli olaraq, Lukretsi ruhun ölməzliyini qəbul etmirdi [6, III, s. 177].

Daha sonra o, ölümlə həyatın bir-biri ilə qarşılaşmadığını, bu səbəbdən ölümün diri insan üçün qorxulu olmadığını iddia etmişdir. Çünki dirinin ölüm haqqında anlayışı yoxdur. Ölümün gəlişindən sonra isə insanlar artıq bu dünyada olmur və heç nəyi duymur. Ona görə də ölümün qarşısında qorxu hissi olmamalıdır [6, III, s. 830-1023].

Ruhun bir bədənəndən o birinə köçməsi ideyasını (metempsişozu) və ruhun insanın doğulmasından öncə var olmasını rədd edən Lukretsi hesab edirdi ki, belə bir şey olsaydı, insanlar keçmiş həyatlarını yada salardılar. Metempsişoz tərəfdarlarının fikrincə, ruh öz keçmiş həyatını yaddan çıxardır. Ancaq belədirsə, onda Lukretsiyə görə, bu hal ölümdən fərqlənmir. İnsanın keçmişdə diri olmasının mənası yoxdur. Ona görə də ölənlərin ruhları ölü, dirilərininki isə diri hesab edilməlidir [6, III, s. 670-783].

Bundan başqa, əgər metempsişoz olsaydı, onda heyvanların davranışı bir-biri ilə qarışardı. Misal üçün, şahin göyərçindən qorxardı. Düşüncə isə təkcə insanlarda deyil, həm də heyvanlarda olardı.

Lukretsi etik fikirləri irəli sürərkən Epikür təliminin müddəalarını təkrar edir və deyirdi ki, xoşbəxtliyin əsas şərtləri: izzətlərin aradan qaldırılması, ruhi sakitlik və ataraksiyadır.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, qədim yunan atomçularının və epikürçülərinin irslərinin araşdırılıb təqdim edilməsində Azərbaycan alimlərinin böyük rolu olmuşdur. Onlardan biri 1920-60-cı illərdə Bakı Dövlət Universitetində dərslər demiş akademik Aleksandr Makovelski olmuşdur. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun direktoru, qədim dillərin bilicisi, fəlsəfə tarixçisi idi. 1946-cı ildə Bakıda onun “Qədim yunan atomçuları kitabı” yayımlanmışdır.

Epikürçülük fəlsəfəsini isə AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşı, fəlsəfə elmləri doktoru Əddin Şakirzadə araşdırmışdır. Onun da “Epikür” adlı əsəri Moskvada 1963-cü ildə dərc edilmişdir. Kitabın ön sözü akademik Aleksandr Makovelski yazmışdır.

Hər iki alimin əsərləri bugünədək əcnəbi alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və onlara elmi istinadlar edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Diogenes Laertius. Lives of Eminent Philosophers. Harvard University Press, 1925.
2. Aristotle. Metaphysics. Harvard University Press, 1933.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. М.: Высшая школа, 1976.
4. Cicero. The Nature of Gods. Oxford World's Classics, 2008.
5. Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты. Баку: 1946.
6. Lucretius. The Nature of Things. Penguin Classics, 2007.
7. Stobaei. Florilegium. University of Michigan Library, 1822.
8. Шакир-Заде А.П. Эпикур. М.: 1963.

Айдын Ализаде

ФИЛОСОФИЯ АНТИЧНЫХ АТОМИСТОВ И ЭПИКУРЕЙЦЕВ

АННОТАЦИЯ

В этой статье в историко-философском изложении представлены воззрения древнегреческих атомистов и эпикурейцев. Эти две школы близки друг к другу по части атомистического представления о мире. В статье кратко изложены основные положения учения этих школ и сделаны соответствующие ссылки на первоисточники по истории греческой философии, а также на работы исследователей античного наследия.

Aydin Alizade

THE PHILOSOPHY OF THE ANCIENT ATOMISTS AND THE EPICUREANS

ABSTRACT

In this article, the historical and philosophical synopsis, the views of the ancient Greek atomists and the Epicureans are presented. These two schools are close to each other on the atomistic view of the world. Basic theses of these schools are briefly described in the article and reference is made to the original source on the history of Greek philosophy, as well as on the works of researchers of the ancient heritage.